

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

УДК 94.322+0.018:930

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-20-11>

Отрош М.І.

<https://orsid.org/0009-0006-1888-3501>

ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН

У статті ставиться завдання дослідження сформованої в часи правління Леніна радянської тоталітарної моделі державно-церковних відносин, яка після Жовтневої революції 1917 р. принципово змінила релігійну ситуацію в країні. Прихід до державного керівництва більшовицької партії означав для православної церкви настання епохи жорстоких гонінь. При негативному ставленні до всіх релігій більшовики виявляли особливу ворожість до православ'я, тому їх відносини з церквою з самого початку набули конфліктних форм. Декрет Ради Народних Комісарів «Про відокремлення церкви від держави» від 20 січня 1918 р. позбавив православну церкву юридичних і майнових прав та заклав основи її безправного становища на увесь період існування радянської влади. Цей декрет став замахом на весь устрій церковного життя і актом відкритого гоніння на церкву. Розпочався активний процес захоплення та вилучення монастирських і церковних будівель. Тисячі духовних осіб та активних віруючих були кинуті до в'язниць і концтаборів, масово відбувалися позасудові розправи над ними.

Проведена більшовиками протягом 1918-1920 рр. блюзнірська кампанія з розкриття рак зі святими мощами стала першою з найбільших загальнодержавних антицерковних акцій за всю історію радянського періоду. Вилучені у монастирях і соборах святі мощі поміщалися в атеїстичні музеї. Особи, винні у протидії розкриттю рак зі святими мощами, притягалися до кримінальної відповідальності. Одночасно відбувалося масове закриття монастирів, у них вилучалися земельні угіддя та будівлі, проводилися реквізиції та пограбування церковних цінностей, населенники виселялися і зазнавали репресій. Під виглядом проведеної 1922 р. кампанії з вилучення у храмах предметів із дорогоцінних металів для реалізації на допомогу голодуючим розпочалися безпосередні каральні дії проти церкви. До обвинувачених в організації протидії вилученню церковних цінностей застосовувалася вища міра покарання. У цей період більшовики намагалися також усунути від церковного управління патріарха Тихона та інших авторитетних архієпископів, щоб зруйнувати єдність церкви, зробити її підконтрольною, а в подальшому розкласти та знищити.

Протистояння з православною церквою було основою радянської релігійної політики в період правління Леніна. Стосовно до інших конфесій, всупереч деклараціям про повну рівноправність усіх релігій у радянській державі, у перші роки після Жовтневої революції політика більшовиків була менш жорсткою. У пропагандистських цілях «колишній панівній» православної церкві протиставлялися усі інші релігії, які раніше обмежувалися у правах або переслідувалися царизмом. Однак наприкінці 1923 р. (вже без участі тяжко хворого Леніна, який раніше був безпосередньо причетний до прийняття практично всіх принципово важливих рішень радянського уряду і більшовицької партії щодо церковної політики) в СРСР формується нова структура здійснення державної релігійної політики та відбувається перехід радянської держави до більш гнучкого курсу щодо церкви (так званий «релігійний неп»).

Ключові слова: політика більшовиків у галузі релігії, ленінські основи радянської тоталітарної моделі державно-церковних відносин, гоніння на православну церкву та фізичні

розправи над представниками духовенства, радянське антирелігійне законодавство та практика його застосування, кампанія з розкриття святих мощей, кампанія з вилучення церковних цінностей.

У пропонованій статті основна увага зосереджена на висвітленні радянської тоталітарної моделі державно-церковних відносин, що знайшла своє відображення в антирелігійному законодавстві та практиці його застосування, направлених на позбавлення церковних структур юридичних і майнових прав, утисків політичних прав духовенства та розправ над ним, особливо жорстоких у початковий період існування радянської держави. Ця тоталітарна модель державно-церковних відносин була сформована в основних своїх рисах ще за часів правління В.І. Леніна і заклала основи безправного становища церкви на увесь період існування радянської влади.

Незважаючи на важливість цієї проблеми (особливо в практичному плані, оскільки модель державно-церковних відносин безпосередньо впливає на належне забезпечення релігійних прав і свобод кожної віруючої людини), вона до цього часу залишається недостатньо дослідженою. Публікації та праці, насамперед церковних авторів, що стали з'являтися у пострадянський період, через різні причини всебічно не розкривають дану проблему. До цього часу бракує комплексних академічних досліджень з проблематики державно-церковних відносин в СРСР, особливо в початковий період існування радянської влади. Попри це, під час цього дослідження нами активно використовувалися праці Н. Кривошеєвої, С. Козлова-Струтинського, П. Парфеньєва та деяких інших авторів, так само як і відповідні архівні матеріали та енциклопедичні видання різних християнських конфесій, які, на нашу думку, заслуговують на особливу увагу при висвітленні порушеної проблематики.

Отже, необхідність подібного дослідження і надалі залишається актуальною та обумовлюється тією обставиною, що радянський тоталітарний спадок у сфері державно-церковних відносин включно з питанням дотримання релігійної свободи в СРСР увійшов до кола основних проблем суспільно-політичної трансформації колишніх радянських республік. Саме тому головну увагу при дослідженні радянського тоталітарного спадку у релігійній сфері ми приділимо аналізу відповідних законодавчих та інших нормативно-правових актів радянської держави, висвітливши при цьому особливу роль В.І. Леніна в їх виробленні, прийнятті та застосуванні на практиці.

Радянська тоталітарна політика у галузі релігії почала активно формуватися ще в часи правління В.І. Леніна (Ульянова), який після так званої Жовтневої соціалістичної революції став з 27 жовтня 1917 р. головою радянського уряду – Ради народних комісарів (РНК). За Леніна був повністю змінений державний і суспільний устрій країни. Проголошувалося, що вся влада в країні належить радам робітничих і селянських депутатів, однак фактично державою керувала верхівка Російської комуністичної партії (більшовиків) (РКП(б)) на чолі з

Ленінім. Усі інші політичні партії були заборонені, опозиційна преса ліквідована, обрані на загальних демократичних виборах Установчі збори розігнано, політичні та ідейні противники більшовиків зазнавали репресій. Були націоналізовані великі земельні володіння, промислові підприємства, банки, залізничний і водний транспорт тощо. Під керівництвом Леніна відбулося утворення нових форм радянської державності. У грудні 1922 р. формально незалежні РСФРР, Українська РСР, Білоруська РСР і Закавказька СФРР (включала Азербайджан, Вірменію і Грузію) об'єдналися у Союз Радянських Соціалістичних Республік. На цьому політичному тлі в період правління Леніна і формувалася політика більшовиків у сфері релігії та вибудовувалася радянська тоталітарна модель державно-церковних відносин.

Жовтнева революція 1917 р. принципово змінила релігійну ситуацію в країні і характер державно-церковних відносин. Перш за все це стосувалося православної церкви – найбільшої і найвпливовішої конфесії, яка раніше офіційно займала провідне становище. При негативному ставленні до всіх релігій більшовики виявляли до православ'я особливу ворожість. Відносини Радянської держави з церквою з самого початку прийняли конфліктні форми. Для Російської церкви прихід до державного керівництва більшовицької партії означав настання епохи жорстоких гонінь. Встановлення в країні радянської влади супроводжувалося серією жорстоких розправ революційних загонів над представниками духовенства. По всій країні відбувалися вбивства єпископів, священників, а також мирян, які стали на захист своїх храмів. У перші місяці після революції радянська влада, зазвисяй, заперечувала свою причетність до вбивств представників духовенства, однак очевидний зв'язок цих розправ з більшовицькою пропагандою, яка оголошувала священників ворогами революції, захисниками інтересів поміщиків і капіталістів.

На словах більшовики заявляли про свою відданість демократичним принципам рівності всіх релігій і свободи совісті. Перші законодавчі акти радянської влади в релігійній сфері дійсно формально продовжували курс попереднього буржуазного уряду (сформованого після Лютневої революції 1917 р.) на створення позаконфесійної держави. Прийнята РНК 2 листопада 1917 р. «Декларація прав народів Росії» проголошувала «скасування всіх і всіляких національних і національно-релігійних привілеїв та обмежень» і по суті повторювала положення «Декларації Тимчасового уряду про його склад і завдання» від 3 березня того ж року, постанов Тимчасового уряду від 20 березня «Про скасування віросповідних і національних обмежень» і від 14 липня «Про свободу совісті». Постанова Народного комісаріату освіти (Наркомосвіти) від 11 грудня 1917 р. «Про передання справи виховання та освіти з духовного відомства у відання комісаріату народної освіти» [1], що переводила всі духовні навчальні заклади під управління Наркомосвіти, ґрунтувалася на постанові Тимчасового уряду від 20 червня того ж року про

об'єднання навчальних закладів різних відомств (зокрема духовного) у відання Міністерства народної освіти.

Втім, якщо Тимчасовий уряд ініціював лише деякі часткові реформи у релігійній сфері, пропонуючи остаточне врегулювання державно-церковних відносин після Установчих зборів, то радянська влада негайно розпочала рішучий і послідовний наступ на позиції церкви. Одним з найперших радянських законодавчих актів став декрет «Про землю» від 27 жовтня 1917 р., який скасовував право власності на всі монастирські та церковні землі (п. 2) [2, с. 3]. 16 грудня того ж року був опублікований декрет «Про розірвання шлюбу», а 18 грудня – «Про цивільний шлюб, про дітей і про ведення книг актів стану», згідно з якими реєстрація актів шлюбу, народження і смерті переходила від релігійних організацій у відання державних органів. Наприкінці грудня 1917 р. – січня 1918 р. відбулося звільнення з армії та флоту військових духовників, були закриті палацові та деякі домові храми, конфіскована синодальна типографія, через що припинився випуск «Церковних відомостей» і «Церковно-громадського вісника». 4 січня 1918 р. РНК постановила реквізувати приміщення Олександрівської лаври (що було зірвано організованим спротивом віруючих, але призвело до жертв), а також майно храмів Московського Кремля. Пізніше Ленін в одній з своїх публічних промов згадав релігійне питання серед завдань, з якими не міг справитися Тимчасовий уряд, а більшовики вирішили їх у найкоротший період: «За яких-небудь десять тижнів, починаючи з 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. до розгону Установчих зборів (5 січня 1918 р.), ми зробили у цій сфері в тисячу разів більше ніж за вісім місяців своєї влади зробили буржуазні демократи і ліберали (кадети) та дрібнобуржуазні демократи (меншовики та есери)» [3, с. 145]. Цю рішучість Ленін пояснював тим, що більшовики, на відміну від Тимчасового уряду, не відчували жодної поваги до «пережитків, залишків кріпосництва... тричі проклятого середньовіччя», до якого він відносив і релігію: «Ми з релігією боролися і боремся по-справжньому». Отже, дійсною метою релігійної політики радянської влади було не розмежування сфер державної і церковної діяльності, а безпосередня боротьба з церквою.

Особливого значення відразу після приходу більшовиків до влади Ленін надавав розробці основного законодавчого акту, який повинен був визначити місце релігії у Радянській державі. 20 січня 1918 р. такий законопроект був розглянутий і затверджений на засіданні РНК. Спочатку він називався декретом «Про свободу совісті, церковні та релігійні товариства» (назва «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» з'явилася після його опублікування у збірнику «Собрание узаконений и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства» 26 січня того ж року). У законі повторювалися принципи вільного сповідання будь-якої релігії, підтверджувалося позбавлення релігійних організацій матеріальної підтримки з боку держави, при цьому встановлювалися серйозні обмеження на їхню діяльність.

Встановлювалася пряма заборона на викладання релігійних віровчень в усіх школах (включно з приватними) з викладанням загальноосвітніх предметів. Найбільш тяжким для церкви було позбавлення її юридичних і майнових прав: «Жодні церковні та релігійні товариства не мають права володіти власністю. Прав юридичної особи вони не мають. Усе майно існуючих в Росії церковних і релігійних товариств оголошується народною власністю». Можливо, Ленін зі свої матеріалістичним світоглядом гадав, що знищення матеріальної основи церковної організації мало привести до її швидкого занепаду. Таким чином, декрет «Про відокремлення церкви від держави» заклав основи безправного становища церкви на увесь період існування радянської влади.

24 січня 1918 р. був прийнятий декрет «Про запровадження західноєвропейського календаря», згідно з яким першим днем після 31 січня того ж року стало вважатися не 1 лютого, а 14 лютого [4, с. 10]. З цього часу держава і православна церква стали жити за різним календарним стилем. У перші роки радянської влади співіснування державного і церковного календарів не створювало серйозних проблем, однак у подальшому, коли власті стали бачити у переході на новий стиль ознаку лояльності, ця проблема набула для церкви гострого характеру. 14 лютого 1918 р. вийшов декрет про ліквідування придворного духовенства і передання добродійних установ двірського відомства з усіма капіталами у відання Наркомату державного піклування і закриття придворних соборів і церков. Через тиждень після прийняття декрету «Про відокремлення церкви від держави» загін червоногвардійців зайняв приміщення Синоду у Петрограді, конфіскував цінні папери та активи на суму 46 млн. рублів. Робота колишніх синодальних органів була припинена. Окрім того більшовики поки не втручалися у діяльність заснованих Помісним Собором вищих органів церковного управління в Москві – очолюваних патріархом Синоду і Вищої Церковної Ради.

Помісний Собор своєю постановою від 25 січня (7 лютого) 1918 р. назвав декрет «Про відокремлення церкви від держави» замахом на увесь устрій церковного життя і актом відкритого гоніння на церкву. Собор закликав віруючих об'єднуватися для захисту святинь. По всій країні скликалися зібрання духовенства і мирян, створювалися об'єднання парафій. У січні та на початку лютого у Петрограді, Москві та багатьох інших містах відбулася багатолюдна хресна хода. У Харкові, Воронежі, Самарі, Шацьку і Тулі по мирних церковних процесіях був відкритий вогонь з боку червоногвардійців, серед віруючих були жертви. Очевидно в цей час у радянському керівництві обговорювалася можливість проведення організованих репресій проти православної церкви. Ленін доручив керуючому справами РНК В.Д. Бонч-Бруєвичу передати патріарху Тихону, що «Радянська влада не збирається надівати на його голову вінець мучеництва, але всі ті, хто будуть розповсюджувати його твори, будуть арештовані та віддані під суд» [5, с. 142]. Разом з тим, активні виступи проти прийняття декрету «Про відокремлення

церкви від держави» виявились несподіваними для більшовиків, які розраховували, що декрет не зустрінє серйозного спротиву. До того ж у лютому-березні 1918 р. становище радянської держави стало особливо нестійким через наступ німецьких військ і втрати величезних територій на заході країни. У таких умовах більшовики вважали можливим вступити в діалог з церквою і висловили готовність піти на певні поступки з менш важливих для них на той момент релігійних питань. Зокрема, радянські високопосадовці на чолі з наркомом юстиції Д.І. Курським під час зустрічі з офіційними представниками церкви, що відбулася 27 березня 1918 р. в Москві, заявили про можливість пом'якшення норм декрету «Про відокремлення церкви від держави» при його практичній реалізації шляхом видання додаткових інструкцій і постанов з урахуванням інтересів церкви. Проте ця обіцянка так ніколи і не була виконана.

8 травня 1918 р. при Наркоматі юстиції (НКЮ) був створений 8-й (з 1922 р. – 5-й) відділ з проведення в життя декрету «Про відокремлення церкви від держави» – головна урядова установа, відповідальна за релігійну політику в країні. Неофіційно 8-й відділ також називався Ліквідаційним, оскільки його основним завданням була повна ліквідація колишньої, дореволюційної системи державно-церковних відносин. Існувало і більш розширене тлумачення завдань відділу: ліквідація всієї ієрархічної системи управління РПЦ і перетворення її у сукупність самокерованих релігійних громад. Керівником 8-го відділу став заступник наркома юстиції П.А. Красіков, відомий особливою нетерпимістю до релігії.

10 липня 1918 р. була прийнята Конституція РСФРР, що підтвердила положення декрету «Про відокремлення церкви від держави»: «З метою забезпечення за трудящими дійсної свободи совісті церква відокремлюється від держави і школа від церкви, а свобода релігійної і антирелігійної пропаганди визнається за усіма громадянами» (Розділ II, пункт 13). Конституція утвердила позбавлення виборчих прав духовенства поряд із злочинцями, колишніми поліцейськими та іншими особами, які «живуть на нетрудові доходи»: «Не вибирають і не можуть бути обраними... ченці та духовні служителі церков і релігійних культів» (Розділ IV, пункт 65) [6, с. 63-71].

У відповідь на практику захисту храмів від погромників через збір прихожан дзвоном, 30 липня 1918 р. вийшов декрет РНК «Про набатний дзвін», згідно з яким за скликання населення набатом винуватці підлягали суду революційного трибуналу [7, с. 97]. 24 серпня того ж року була видана постанова (інструкція) НКЮ «Про порядок втілення в життя декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» [8, с. 116-122], що висувала ще більш жорсткі вимоги до релігійних об'єднань. Інструкція роз'яснювала порядок надання молитовних будівель в користування громадам віруючих після обов'язкового укладення договору з місцевими органами влади та опису їх представниками церковного майна. Утверджувалося повне вилучення у релігійних товариств

усього небогослужбового майна, закривалися усі релігійні добродійні та просвітницькі товариства. 20 вересня 1918 р. через конфіскацію приміщень Московського єпархіального будинку, де проходили соборні засідання, передчасно припинив свою роботу Всеросійський Помісний Собор. Почастішали випадки нападу більшовицьких загонів на монастирі з пограбуванням або конфіскацією монастирського майна. До того ж нерідко траплялися випадки жорстоких розправ з насельниками монастирів або мирянами, які ставали на їх захист.

Стосовно активного духовенства все частіше застосовувалося тюремне ув'язнення. Масштаб арештів став настільки значним, що 11 червня 1918 р. Всеросійська надзвичайна комісія (ВНК) знайшла за потрібне оповістити населення: «жоден священик, єпископ тощо не був і ніколи не буде арештований тільки за те, що він духовна особа; ті ж, хто проводить контрреволюційну діяльність, незалежно від своєї приналежності до духовного звання, будуть притягуватися до відповідальності, але не за релігійну, а за антиурядову діяльність». Подібна аргументація щодо переслідування духовенства буде використовуватися в подальшому практично увесь час існування радянської влади. На першому етапі репресій влада ще уникала офіційного винесення священнослужителям смертних вироків. Однак все частіше стали відбуватися позасудові розправи над духовенством. Організованого характеру репресії набули після видання 5 вересня 1918 р. декрету РНК «Про «Червоний терор»», який наказував забезпечити захист Радянської Республіки «від класових ворогів шляхом ізолювання їх у концентраційних таборах», а також постановляв, що «підлягають розстрілу всі особи, причетні до білогвардійських організацій, змов і закатів» [9, с. 789]. Священнослужителів розстрілювали за одну лише належність до духовного стану, звичайно об'єднуючи в групи засуджених разом з колишніми офіцерами російської армії, чиновниками, політичними діячами і підприємцями, або як заручників у відповідь на терористичні акти проти радянських керівників, або за абсолютно надуманими обвинуваченнями у підготовці збройних виступів проти радянської влади. Сам Ленін в період громадянської війни включав духовенство до категорії потенційних ворогів нової влади, проти яких повинні бути в першу чергу направлені репресії. Так, у телеграмі до Пензенського губвиконкому після антибільшовицького селянського повстання у серпні 1918 р. Ленін вказував: «...провести масовий терор проти куркулів, попів і білогвардійців; сумнівних кинути до концентраційного табору за містом» [10, с. 143-144]. Усього в 1918 р., згідно з даними ВНК, за вирокami революційних трибуналів було розстріляно 827 священнослужителів (за іншими даними – близько 3 тисяч).

Пряма загроза в цей час нависла і над самим патріархом. У більшовицькій пресі святителя Тихона відкрито звинувачували у причетності до «змови Локкарта» – спробі повалення радянського уряду, нібито організованій главою

британської місії у Москві Р. Локкартом і відвернутій зусиллями Всеросійської надзвичайної комісії. У першу річницю приходу більшовиків до влади патріарх Тихон звернувся з відкритим посланням до РНК. Звертаючи увагу на невиконання більшовиками усіх даних йому після приходу до влади обіцянок, патріарх особливо наголосив на порушеннях свободи у справах віри: «Не проходить дня, щоб в органах вашої преси не розміщувалися найжахливіші наклепи на Церкву Христову та її служителів, злобні богохульства і блюзнірства... Ви наклали свою руку на церковну власність, зібрану поколіннями віруючих людей, і не задумалися порушити їх останню волю. Ви закрили низку монастирів і домових церков, без будь-якого на те приводу і причини. Ви унеможливили доступ до Московського Кремля – це священне надбання усього віруючого народу». Святитель Тихон писав про вчинювані більшовиками криваві репресії: «Страчують єпископів, священників, ченців і черниць. Ні в чому не повинних, а просто за огульними обвинуваченнями у якійсь розпливчатій і невизначеній контрреволюції». Патріарх умовляв більшовицьких правителів: «...відзначте річницю свого перебування при владі звільненням ув'язнених, припиненням кровопролиття, насильства, розорення, утисків віри; зверніться не до руйнування, а до встановлення порядку і законності, дайте народу бажаний і заслужений ним відпочинок від міжусобної брані» [11, с. 149-151]. 24 листопада був проведений обшук у патріаршій резиденції на території Троїцького подвір'я, патріарх зазнав домашньому арешту, а згодом доставлений на допит у ВНК. Святитель Тихон відхилив звинувачення у закликах до повалення радянської влади: «Жодних звернень щодо «повалення радянської влади» я не підписував і будь-яких дій для цього не вживав і вживати не збираюся. Що багатьом заходам народних правителів я не співчуюю і не можу співчувати, як служителю Христових начал, цього я не приховую, але... не наша справа судити про земну владу, Богом допущену, а тим більше вживати дії, направлені на її повалення» [12, с. 75]. 6 січня 1919 р. після чисельних клопотань з боку Синоду та об'єднань парафіян патріарх був звільнений з під домашнього арешту.

Наприкінці 1918 р. – початку 1919 р. відбувається перехід від стихійних «кавалерійських атак на церкву» до більш організованого наступу на релігійні організації. Пізніше в радянській атеїстичній літературі цей період антицерковної боротьби отримав назву «бурі і натиску». Більшовицьке керівництво до деякої міри переглянуло погляди на причини значного впливу церкви у суспільстві. Якщо раніше це пов'язувалося перш за все з матеріальними церковними багатствами, то тепер пояснювалося головним чином наявністю релігійних забобонів у відсталих мас населення. Отже, найважливішим знаряддям боротьби з церквою ставала антирелігійна пропаганда, рішучий наступ на «релігійне мракобісся» для найшвидшої перемоги над «темнотою мас». Подібні погляди отримали свої відображення у прийнятій у березні 1919 р. на VIII партійному з'їзді Програмі РКП(б),

складеній під керівництвом і за особистої участі Леніна. У галузі церковної політики більшовикам віднині пропонувалося не задовольнятися відокремленням церкви від держави, а «неухильно здійснювати фактичне звільнення трудящих мас від релігійних забобонів шляхом пропаганди і підвищення свідомості мас». До того ж в партійній програмі робилося застереження, що вести пропаганду проти церкви потрібно «турботливо уникаючи будь-якого ображення почуттів віруючої частини населення і закріплення релігійного фанатизму». У цьому уточненні, очевидно, виявлялася обережність Леніна, який побоювався під час громадянської війни позбутися підтримки селянства через надмірні антицерковні акції. Раніше, у листопаді 1918 р., у виступі на I Всеросійському з'їзді робітниць Ленін підкреслив: «Боротися з релігійними забобонами треба надзвичайно обережно; багато шкоди завдають ті, котрі вносять у цю боротьбу образу релігійного почуття. Потрібно боротися шляхом пропаганди, шляхом просвіти. Вносячи гостроту в боротьбу, ми можемо озлобити масу; така боротьба зміцнює поділ мас за принципом релігії, наша ж сила в єдності. Найбільш глибоке джерело релігійних забобонів – це злиденність і темнота; з цим злом і повинні ми боротися» [13, с. 186].

Втім, образа релігійного почуття розумілася більшовиками досить своєрідно. Прийняття пункту про повагу почуттів віруючих у партійній програмі відбулося у розпалі блюзнірської кампанії з розкриття мощей. Вона стала першою і єдиною з найбільших подібних загальнодержавних антицерковних акцій за всю історію радянського періоду. У жовтні 1918 р., під час погрому в Олександровому Свірському в честь Святої Троїці чоловічому монастирі була вперше розкрита рака з мощами преподобного Олександра Свірського. 3 лютого 1919 р. розкриття мощей набуло вже масового характеру. 16 лютого Колегія НКЮ прийняла спеціальну постанову «Про організоване розкриття мощей». Улаштувачам кампанії здавалося, що «викриття шахрайських витівок церковників з мощами» (демонстрація тлінності останків святих) за короткий час підірве авторитет церкви серед народу. Подібних поглядів дотримувався в той момент і сам Ленін. Одночасно і взаємопов'язано з кампанією з розкриття мощей відбувалося масове закриття монастирів. У перший рік радянської влади становище монастирів залишалося невизначеним: у них вилучали земельні угіддя і приміщення, проводилися ревізії, насельники зазнавали репресій, однак в цілому монастирське життя в монастирях зберігалося. З весни 1918 р. розпочався процес переходу монастирів на становище сільськогосподарських артілей або комун, що дозволялося радянським законодавством. Однак з осені того ж року 8-й відділ НКЮ став вимагати від місцевої влади «ліквідації чорних гнізд» (так монастирі називалися навіть в офіційних радянських документах). Формальною підставою для таких акцій звичайно слугували розпорядження про виселення з монастирів «дармоїдського елементу». Виселення ченців, зазвичай, супроводжувалося

чисельними ексцесами. У ченців відбиралися харчі, одяг, взуття, церковні цінності зазнавали пограбування.

У 1919 р. були запроваджені нові обмежувальні заходи щодо діяльності релігійних організацій. Вийшли розпорядження про недопущення викладання основ релігії особам до 18 років, про заборону релігійної добродійності, про допустимість закриття храмів «на запит трудящих мас» для використання їх будівель під заклади культури та освіти. Були націоналізовані усі дитячі виховні заклади. Невеликі церковні притулки закривалися, а їхні вихованці розподілялися по інших дитячих будинках. У зв'язку з тим, що більшовики почали спекулятивні зовнішньоторговельні операції, вони систематично конфісковували на користь держави з храмів вироби з дорогоцінних металів.

Під час громадянської війни значна частина території країни вийшла з-під контролю радянської влади. Антибільшовицькі воєнні уряди, що встановилися у цих регіонах, зазвичай, виявляли доброзичливе ставлення до православної церкви; їхні війська, що вступали у міста, віталися церковними дзвонами. На цих територіях багато архіпастирів і кліриків включилися в політичну діяльність, у ворожих більшовикам арміях було військове духовенство. Подібні факти активно використовувалися більшовицькою пропагандою і слугували приводом для антицерковних акцій. Безпосередні репресії проти духовенства набули в 1919 р. великого розмаху, особливо в прифронтівій смузі. Масові страти священнослужителів відбувалися, зазвичай, після приходу червоних військ. По всій країні, за підрахунками дослідників, під час громадянської війни було страчено близько 15 тис. священнослужителів і активних мирян з парафіяльних союзів і братств. Велика кількість віруючих була ув'язнена та кинута до в'язниць і концтаборів. Багато архіпастирів і пастирів вимушені були залишити батьківщину.

Патріарх Тихон ще на початку громадянської війни відмовився дати благословення Білому руху, засуджуючи братовбивство, від кого б воно не виходило. Патріарх бачив порятунок від більшовизму в духовності, а не в кривавій війні. 8 жовтня 1919 р. святитель Тихон звернувся з посланням до архіпастирів і пастирів, в якому заявив про несправедливість обвинувачення церкви у «прихованій контрреволюції, направленій начебто до повалення радянського ладу». Патріарх закликав духовенство не давати «жодних приводів, що виправдовували б підозрілість радянської влади», підкорятися «її велінням» і відмовитися від будь-яких політичних виступів. Патріарше послання не було спробою якого-небудь пристосування до більшовицької влади. Воно з'явилося в дні найбільшого успіху білих військ за увесь час громадянської війни – одночасного максимального просування військ генерала А.І. Денікіна до Москви, переходу в контрнаступ адмірала А.В. Колчака у Західному Сибіру і походу генерала Н.Н. Юденича на Петроград. Більшовики в цей момент вже готували евакуацію урядових установ до Вологди і створювали структури для підпільної роботи. Однак успіхи білих військ виявилися

короткотерміновими, вже наприкінці жовтня 1919 р. Червона армія перейшла на всіх фронтах у вирішальний наступ. У цих умовах фактична пропозиція патріарха про встановлення нормальних відносин церкви з Радянською державою не знайшла відгуку. Патріарше послання обговорювалося 26 жовтня на засіданні Політбюро ЦК РКП (б) і 28 жовтня на засіданні РНК. Вищі органи партійно-державної влади прийняли рішення про посилення боротьби з церквою, давши особливе доручення з цього питання ВНК. Роз'яснюючи 27 жовтня органам пропаганди ситуацію з посланням патріарха, П.А. Красіков розцінив його як спробу «приспати пильність і енергію радянської влади» і закликав продовжувати «енергійну антирелігійну агітацію, розкриття мощей, розгін осередків реакції, монастирів» [14, с. 81-83]. Таким чином, відповіддю більшовиків на послання святителя Тихона про невтручання церкви в політику стало ще більше посилення репресій.

Радянська влада намагалася перешкодити діяльності органів вищого церковного управління. 24 грудня 1919 р. патріарх Тихон був знову запроторений під домашній арешт. 25 грудня було арештовано декілька членів Синоду – митрополити Новгородський Арсеній (Стадницький) і Тифліський священномученик Кирило (Смірнов), Крутицький архієпископ Іоасаф (Каллістов). Архієреї через деякий час були звільнені, але патріарх продовжував перебувати під домашнім арештом. У січні 1920 р. в Москві відбувся судовий процес над діячами Ради об'єднаних парафій на чолі з А.Д. Самаріним і Н.Д. Кузнецовим, які раніше виступали як учасники переговорів з радянською владою з боку церкви. Усі обвинувачені були засуджені до тривалих строків ув'язнення. За вироками трибуналів практикувалося масове ув'язнення небажаних для радянської влади духовних осіб в тюрми і концтабори «до завершення громадянської війни».

Активно продовжувалося закриття монастирів. У листопаді 1919 р. була прийнята постанова про ліквідування Троїце-Сергієвої лаври як монастиря. На пропозицію керівництва лаври перетворити її в трудову комуну П.А. Красіков відповів, що подібна практика, що раніше допускалася по відношенню до деяких монастирів «як виняток або поблажливість», віднині визнана радянською владою ненормальною і неприйнятною. 30 жовтня 1919 р. наркомати юстиції та землеробства видали спільний циркуляр, що забороняв ченцям і священикам, як позбавленим виборчих прав, бути членами сільськогосподарських об'єднань. Після цього почалася ліквідація монастирів, перетворених у сільськогосподарські артілі. Усього на кінець 1920 р. було зачинено 673 монастирі.

Влада активізувала кампанію з розкриття мощей. 30 липня 1920 р. РНК прийняла постанову «Про ліквідацію мощей у всеросійському масштабі», якою наказувалося вилучення мощей у віруючих і розміщення їх в атеїстичні музеї. 25 серпня того ж року вийшов циркуляр НКЮ про кримінальне переслідування за спротив протидіяти розкриттю мощей. Зокрема, був засуджений на 5 років

концтаборів Тихвінський єпископ Олексій (Сіманський, пізніше патріарх Московський і всія Русі Олексій I) за огляд мощей у Софіївському соборі Новгороду перед їх розкриттям властями. 10 травня 1920 р., коли стало відомо про заплановане вилучення мощей святителя Сергія Радонезького, патріарх Тихон знову звернувся до РНК з листом, в якому говорилося, що «закриття лаврських храмів і намір вивезти звідти мощі надзвичайно зачіпають нашу релігійну совість і є вторгненням світської влади у внутрішнє життя і вірування Церкви, що суперечить декрету про відокремлення Церкви від держави» [15, с. 163-168]. З цього питання патріарх запропонував особисто зустрітися з Леніним, але отримав відмову. У вересні 1920 р. мощі святителя Сергія були вилучені і вивезені до одного з московських музеїв. Усього на цей час по країні було здійснено 63 розкриття рак зі святими мощами. До осені цього року завершилася націоналізація церковного майна. Згідно із звітом 8-го відділу НКЮ, на цей час у церкві було вилучено 7150 млн. рублів, 828 тисяч десятин монастирської землі, 1112 доходних будинків тощо.

Особливістю більшовицької релігійної політики з осені 1919 р. став перехід до агентурної роботи для внесення розколу всередині церкви. Ініціаторами подібних акцій виступили органи ВНК. Призначений у жовтні 1919 р. начальником Секретного відділу ВНК М.І. Лаціс пояснював у доповідній записці необхідність подібного нового напрямку антицерковної боротьби: «Недостатньо однієї комуністичної проповіді, а необхідно зробити все, щоб принизити церкву в очах народу, щоб внести в неї розкладання і тим сприяти її падінню. Це практичне завдання не може взяти на себе ні наша партія, ні церковний відділ Наркомюсту. Не може, тому що в цій роботі доводиться удаватися до методів, які не личать ні нашій партії, ні Наркомюсту. Для цього у нас існує пристосований орган ВНК, який може проводити цю роботу цілком неофіційно» [16, с. 141-142]. Наприкінці жовтня 1919 р. Політбюро і РНК дали ВНК доручення працювати у цьому напрямку. Мова йшла перш за все про виявлення представників «прогресивного» (прорадянського) духовенства і залучення їх до співпраці [17, с. 29-40].

1 січня 1920 р. М.І. Лаціс дав розпорядження усім місцевим органам ВНК «чинити перешкоди чорносотенному духовенству, навіть арештовуючи, коли доведеться, і допомагати духовенству, яке стоїть за радянську владу». Завдяки підтримці радянських органів активізувалися розкольницькі групи, але в цілому на той момент дії ВНК щодо внутрішнього розкладання церкви не мали успіху. Проти державної підтримки «прогресивного духовенства» виступили деякі радянські керівники, перш за все глава 8-го відділу НКЮ П.А. Красіков. У серпні 1920 р. на його вимогу був ліквідований організований у Москві з санкції ВНК «Виконавчий комітет духовенства на началах комуністичного ладу» (Виконкомдух), який виступав посередником у переговорах влади з Патріархією, залучаючи до співробітництва різні релігійні угруповання, одночасно піддаючи критиці деякі надзвичайні дії 8-го відділу НКЮ. Глава

Виконкомдуху А.Ф. Філіппов був арештований за те, що «не добився суттєвого розкладення духовенства і переведення його до лав прибічників радянської влади, водночас заважав діяльності радянських установ у боротьбі з церковниками» [18, с. 81-82]. П.А. Красіков вимагав розстрілу А.Ф. Філіппова, але через декілька місяців той був звільнений і повернувся до роботи в «церковному» 6-му відділенні Секретного відділу ВНК. У листопаді 1920 р. Ленін запропонував керівникам відомств, причетних до релігійної політики, обмінятися думками про можливість використання «реформаторської» частини духовенства для усунення від управління церквою патріарха Тихона. Нарком просвіти А.В. Луначарський і глава ВНК Ф.Е. Дзержинський схвалили тактику негласної підтримки у своїх цілях «прогресивних» груп всередині церкви, а П.А. Красіков знову виступив рішуче проти цього.

Поступово керівництво РКП(б) схилилося до необхідності зміни тактики боротьби з церквою, до переходу від «військових прийомів і методів» до активізації перш за все пропагандистських зусиль серед населення. Вирішальною обставиною, що змінила деякі методи антирелігійної політики, став перехід на початку 1921 р. до нової економічної політики, основаної на компромісі з селянством: радянське керівництво було вимушене проявляти більш терпиме ставлення до релігії, оскільки переважна частина сільського населення залишалася віруючою. У квітні 1921 р. Ленін у записці секретарю ЦК РКП(б) В.М. Молотову засудив циркуляр ЦК із закликом до свята 1 травня: «викривати вигадки релігії». На думку Леніна, такий лозунг був нетактовним стосовно віруючих: «Саме з нагоди пасхи треба рекомендувати не викривати вигадки, а уникати, безумовно, всіляких образ релігії» [19, с. 140]. Відповідно до директиви Леніна 21 квітня того ж року в «Правді» була надрукована вказівка «у жодному разі не допускати будь-яких виступів, що ображали б релігійні почуття маси населення».

У травні 1921 р., під час підготовки резолюції пленуму ЦК РКП(б) про хід реалізації програми партії в галузі релігійних відносин, Ленін наполіг на вилученні пункту, що вимагав рішучої боротьби зі спробами «окремих служителів культу створити нову організацію церкви» (такою, власне, була позиція П.А. Красікова і 8-го відділу НКЮ). Вилучення пункту про боротьбу з «прогресивним» духовенством Ленін обґрунтував коротко: «Боротьбу з релігією поставити більш науково». Також була дана вказівка переробити проект резолюції, «щоб не виставляти на передній план питання щодо боротьби з релігією, і допустити, з низкою особливо обмежувальних умов, залишення в партії віруючих, але завідомо чесних і відданих комуністів» [20, с. 440]. Раніше Ленін принципово виступав проти наявності в РКП(б) осіб з релігійними поглядами. Так, наприклад, 30 травня 1919 р. він написав в Оргбюро ЦК записку про необхідність виключення з партії віруючих. Тепер Ленін не заперечував проти прийняття до РКП(б) рядових селян і робітників, які не порвали з церквою з побутових причин. Водночас у травні 1921 р. при відділі

пропаганди та агітації ЦК РКП(б) (Агітпроп) була утворена Комісія з антирелігійної пропаганди.

За деякого пом'якшення антирелігійної пропаганди загальний репресивний курс щодо православної церкви не зазнав у 1921 р. принципових змін. Як і раніше, хоча й менш активно, відбувалося закриття монастирів. За 1921 рік було ліквідовано 49 монастирів. Отже, на початок 1922 р. країна втратила майже 2/3 раніше існуючих монастирів. Тільки у вересні 1921 р. був офіційно звільнений з-під домашнього арешту патріарх Тихон. Продовжувались арешти та суди над представниками духовенства; на окраїнних територіях, як і раніше, відбувалися розправи над священиками, звинувачуваними в «контрреволюції».

Особисті погляди Леніна на релігію в цей час залишалися незмінними. Востаннє він докладно торкався питань антирелігійної пропаганди у статті «Про значення войовничого матеріалізму», написаній у лютому-березні 1922 р. й опублікованій у третьому номері журналу «Під прапором марксизму» того ж року. На його думку, «невтомна атеїстична пропаганда і боротьба» вимагають до себе особливої уваги. В той час як робота відповідальних за це державних установ «проводиться... вельми в'яло, надзвичайно незадовільно, зазнаючи, мабуть, на собі гніт загальних умов нашого суто російського (хоча і радянського) бюрократизму». Ленін закликав використовувати у боротьбі з релігією спадщину європейської «бойової атеїстичної літератури» позаминулого століття: «Жвава, жива, талановита, дотепно і відкрито нападаюча на панівну попівщину публіцистика старих атеїстів XVIII століття часто й густо виявиться в тисячу разів більш підходящою для того, щоб пробудити людей від релігійного сну, ніж нудні, сухі, не ілюстровані майже ніякими вміло підібраними фактами перекази марксизму, які превалюють у нашій літературі». Крім критики сухих і нудних праць радянських антирелігійних агітаторів Ленін виступив і проти сучасних йому досліджень в галузі релігієзнавства «буржуазних» авторів: «Погляньте на представників сучасної наукової критики релігій. Майже завжди ці представники освіченої буржуазії «доповнюють» своє ж власне спростування релігійних забобонів такими судженнями, які відразу викривають їх як ідейних рабів буржуазії, як «дипломованих лакеїв попівщини»» [21, с. 25-27].

У лютому-травні 1922 р., останні місяці фактичного керівництва Леніна Радянською державою, був організований новий масштабний наступ на православну церкву – кампанія з вилучення церковних цінностей. На той час, незважаючи на всі гоніння, церква змогла зберегти свої центральні та єпархіальні структури, як і раніше користувалася високою повагою більшості населення. До того ж після закінчення громадянської війни церква залишалася в країні фактично єдиним впливовим і відкрито діючим суспільним інститутом, незалежним від нової державної влади. Подібне становище було неприпустимим для радянського керівництва. У зв'язку із започаткуванням нової економічної політики більшовики були вимушені відмовитися від ідеї

швидкого подолання «релігійних забобонів», однак тепер вони робили ставку на усунення від церковного управління патріарха Тихона та інших авторитетних архієпископів, щоб зруйнувати єдність церкви, зробити її підконтрольною, а в подальшому розкласти і знищити.

Приводом для нової потужної антицерковної кампанії став голод у Поволжі та інших регіонах, що розпочався навесні 1921 р. Церква відразу ж включилася в надання допомоги голодуючим і пропонувала владі взаємоприйнятне співробітництво. Частина радянських керівників (перш за все глава ВЦВК М.І. Калінін) вважали допустимим піти на порозуміння з церквою. У грудні 1921 р. – початку лютого 1922 р. було погоджено положення «Про можливу участь духовенства і церковних громад у справі надання допомоги голодуючим». Церква отримала юридичні права проводити добровільний збір пожертвувань. Патріарх Тихон висловив готовність передати на допомогу голодуючим церковні цінності. Однак інша частина партійно-державних діячів готувалася до насильницького вилучення у церкви матеріальних багатств. Найбільш активно за подібні акції виступав Л.Д. Троцький. 16 лютого 1922 р. був прийнятий декрет «Про вилучення церковних цінностей для реалізації на допомогу голодуючим», який приписував конфіскацію у храмах предметів із дорогоцінних металів. 23 лютого декрет був опублікований, а 28 лютого патріарх Тихон звернувся до духовенства і віруючих із закликом, в якому заявив про допустимість пожертвування церковних предметів, що не освячені та не мають богослужбового вжитку, але вилучення богослужбових священних предметів розцінив як святотатство.

Насильницькі дії з вилучення цінностей із храмів викликали протести віруючих, в деяких місцях вони переросли у силовий спротив представникам влади. В Політбюро відбувалася полеміка з приводу необхідності застосування при вилученні репресивних заходів. М.І. Калінін, В.М. Молотов і Л.Б. Каменєв вимагали з обережністю виконувати поставлене завдання у зв'язку з загрозою масових безпорядків. Л.Д. Троцький, І.В. Сталін і Г.Є. Зінов'єв, навпаки, були прибічниками найжорстокіших дій проти віруючих, в чому їх підтримувало керівництво ГПУ. На самому початку більшість членів Політбюро схилилася до того, що «справа організації вилучення церковних цінностей ще не підготовлена і потребує відстрочення, принаймні в деяких місцях». Після повідомлень з міста Шуя Іваново-Вознесенської губернії, де 15 березня 1922 р. при зіткненні парафіян з військами були вбиті та поранені, в Політбюро виникло збентеження. 19 березня була складена інструктивна телеграма ЦК РКП(б) за підписом В.М. Молотова з вказівкою місцевим партійним органам «з огляду на виниклі ускладнення» припинити вилучення церковних цінностей і зосередитися на агітаційній роботі.

Ленін, який перебував у цей час у відпустці за станом здоров'я, отримавши повідомлення про телеграму В.М. Молотова того ж дня звернувся до членів Політбюро з секретним листом, вимагаючи вжиття надзвичайних заходів проти

керівництва церкви. Лист був написаний в агресивній тональності, в якості головного противника радянської влади вказувалося «чорносотенне духовенство на чолі зі своїм вождем», тобто патріархом Тихоном. Ленін приписував святителю Тихону «план дати нам вирішальний бій саме в даний момент», до того ж відразу сам стверджував, що саме в цей час боротьба з властями для церкви «особливо безнадійна і особливо не вигідна». Навпаки, для влади «даний момент становить собою не тільки виключно сприятливий, але і взагалі єдиний момент, коли ми можемо 99-ма із 100 шансів на повний успіх розбити неприятеля вщент і забезпечити за собою необхідні для нас позиції на багато десятиліть». Ленін вважав, що опір вилученню цінностей на потреби жертв голоду підриває авторитет церкви, позбавляє її підтримки народних мас і створює для більшовиків зручні умови для насильницьких дій: «Саме тепер і тільки тепер... ми можемо (і тому повинні) провести вилучення церковних цінностей з найшаленішою і нещадною енергією і, не зупиняючись перед придушенням якого завгодно опору... ніякий інший момент, крім надзвичайно важкого голоду, не дасть нам такого настрою широких селянських мас, який би або забезпечив нам співчуття цих мас, або, принаймні, забезпечив би нам нейтралізацію цих мас». Проте Ленін помилково вважав, що церква володіла цінностями в декілька сотень мільйонів або навіть мільярдів золотих рублів (реальна вартість конфіскованих у 1922 р. церковних цінностей становила 4,6 млн. рублів) і мав серйозні фінансові плани на цей фонд, без якого, за його словами, «ніяка державна робота взагалі, ніяке господарське будівництво зокрема, і ніяке відстоювання своєї позиції в Генуї, в особливості, зовсім немислимі». Перспектива порозуміння із західними державами на Генуезькій конференції була для Леніна додатковим аргументом для негайного проведення репресій проти церкви: «...за міжнародним становищем Росії для нас, за всієї вірогідності, після Генуї виявиться або може виявитися, що жорсткі заходи проти реакційного духовенства будуть політично нераціональні, можливо, навіть занадто небезпечні». Отже, робив висновок Ленін, «ми повинні саме тепер дати найрішучіший і нещадний бій чорносотенному духовенству і придушити його опір з такою жорстокістю, щоб вони не забули цього протягом декількох десятиліть». Ленін вважав необхідним, щоб Політбюро дало «детальну директиву судовій владі, також і усну, щоб процес проти шуйських заколотників, які чинять опір наданню допомоги голодуючим, був проведений максимально швидко і закінчився не інакше, як розстрілом дуже великої кількості найвпливовіших і найнебезпечніших чорносотенців м. Шуї, а по можливості також і не тільки цього міста, а й Москви та декількох інших духовних центрів... Чим більшу кількість представників реакційної буржуазії і реакційного духовенства вдасться нам з цього приводу розстріляти, тим краще» [22, с. 141-143]. Патріарха Тихона Ленін вважав доцільним не арештовувати, але встановити над ним і над його листуванням ретельний контроль з боку ГПУ.

Зайнята Леніним позиція змінила розстановку сил в Політбюро, де більшість отримали прибічники жорсткої лінії. Під виглядом кампанії з вилучення цінностей розпочалися безпосередні каральні дії проти церкви. Оперативне керівництво на місцях здійснювали секретні трійки у складі секретаря губернського комітету партії, начальника губернського відділу ГПУ і губернського військового комісара. Перші ж арешти мали на меті позбавити церкву керівництва. Наприкінці березня 1922 р. в Москві за обвинуваченням в організації протидії вилученню церковних цінностей були заарештовані до в'язниць майже всі члени вищого церковного управління і Московської єпархіальної ради, найбільш видні та впливові ієреї і керівники органів парафіяльного управління. Згідно з вказівками Леніна у квітні 1922 р. в Іваново-Вознесенську був проведений суд над 24 священнослужителями і мирянами, 4 з них були розстріляні. У квітні-травні відбувся процес у Москві, на якому до смертної кари засудили 11 священнослужителів і мирян (5 з них були страчені). Ленін в обох випадках голосував за застосування смертних вироків. 4 травня 1922 р. був притягнутий до судової відповідальності патріарх Тихон, якого з наступного дня тримали під домашнім арештом. Вже після відсторонення Леніна через хворобу від управління державою, в червні-липні 1922 р. відбувся Петроградський процес 1922 р., що закінчився стратою митрополита Веніаміна (Казанського) і трьох інших новомучеників. У грудні 1922 р. відбувся другий Московський процес. Усього в 1922 р. по країні пройшло 250 судових процесів за обвинуваченням у «спротиві вилученню церковних цінностей», вирoki були винесені 732 обвинувачуваним.

Крім безпосередніх репресій органи влади організували групи «прогресивного духовенства» для вчинення дій проти канонічної ієрархії. 20 березня 1922 р. ГПУ доповідало в Політбюро про наявність церковної опозиції патріарху та «реакційній групі синоду». На думку ГПУ, цій опозиції слід було б надати можливість обрати до церковного керівництва «осіб, налаштованих більш доброзичливо до Радянської влади». 30 березня Л.Д. Троцький запропонував Політбюро план розколу церкви та розгрому її «чорносотенно-монархічного крила» за допомогою «буржуазно-угодовського» духовенства при підтримці влади, щоб «змусити довести їх цю кампанію всередині церкви до повного організаційного розриву з чорносотенною ієрархією, до власного нового собору та нових виборів ієрархії». Після цього Троцький мав намір негайно провести «кампанію проти обновленської церкви», перетворити «буржуазну реформацію церкви» у «викидень» [23, с. 163]. Цей план в Політбюро підтримали І.В. Сталін, В.М. Молотов, Г.Є. Зінов'єв і Л.Б. Каменєв. Ленін не висловив своєї думки, але фактично надав Л.Д. Троцькому загальне керівництво діями проти церкви, зокрема організацію у травні 1922 р. спроби захоплення вищої церковної влади групою обновленців. Водночас Ленін не схвалив пропозицію Л.Д. Троцького офіційно підтримати «прогресивне духовенство» в центральній партійній пресі. У середині травня

1922 р., незадовго до першого інсульту, Ленін у записці, складеній від імені членів Політбюро, виступив проти прийняття такого рішення, хоча в цілому схвалив пропозицію Л.Д. Троцького щодо активного втручання у внутрішні справи церкви («Ми не оспоруємо, частково навіть підтримуємо») [24, с. 314]. Влітку 1922 р. обновленський розкол розповсюдився по всій країні, дезорганізувавши центральне та єпархіальне церковне управління. Невизнання обновленського Вищого церковного управління слугувало підставою для репресій проти духовенства з боку влади. Згідно з декретом ВЦВК від 10 серпня 1922 р. стосовно священнослужителів, які боролися проти обновленців, застосовувалося адміністративне заслання без суду на 3 роки. У зв'язку з обвинуваченнями у причетності до протидії вилученню церковних цінностей і спротиву обновленцям були кинуті до в'язниць або адміністративно заслані 66 архієреїв РПЦ – більше половини від їх загальної кількості.

Протистояння з православною церквою було основою радянської релігійної політики. Стосовно до інших конфесій, всупереч деклараціям про повну рівноправність усіх релігій у Радянській державі, у перші роки після Жовтневої революції політика більшовиків була, зазвичай, менш жорсткою. У пропагандистських цілях «колишній панівній» православної церкви протиставлялися всі інші релігії, які раніше обмежувалися в правах або переслідувалися царизмом. На практиці крім заяв про лояльність з боку релігійних лідерів визначальним чинником була ступінь структурної організації конфесії. Наявність централізованої ієрархічної структури слугувала для більшовиків вагомою підставою віднести цю конфесію до своїх противників. Так, Римо-католицьку церкву (РКЦ), яка хоча й перебувала за царизму в певних обмежувальних умовах, П.А. Красіков у своєму виступі перед співробітниками 8-го відділу НКЮ у травні 1918 рю відніс нарівні з православною до «великих церков», які «безумовно ворожі Радянській владі».

Католицькі ієрархи в Росії спочатку не відреагували на прийняття декрету «Про відокремлення церкви від держави», розраховуючи, що рішення радянської влади торкатимуться тільки колишньої державної церкви [40, с. 348]. Однак невдовзі були закриті католицька академія і семінарія в Петрограді, а після видання інструкції про втілення в життя декрету про відокремлення церкви від держави до католицьких парафій, як і до православних, були висунуті вимоги про націоналізацію їхнього майна. 9 вересня 1918 р. глава Могильовського архідіоцезу РКЦ архієпископ Едуард фон Ропп і екзарх російських греко-католиків протопресвітер Л. Фьодоров висловили протест у зв'язку з діями радянської влади, відмовившись передати церковне майно без санкції папи Римського. У травні 1919 р., отримавши інформацію про гоніння більшовиків на віруючих від архієпископа Е. фон Роппа і православних архієреїв сибірських єпархій, папа Римський Бенедикт XV доручив державному секретарю Ватикану кардиналу П. Гаспаррі звернутися до Леніна з посланням: «Ваші прибічники переслідують служителів

Бога, в особливості тих, хто належить до православної релігії. Святий отець Бенедикт XV умовляє Вас дати строгий наказ, щоб служителів будь-якої релігії поважали». У листі-відповіді нарком закордонних справ Г.В. Чичерін заявив, що православне населення перебуває в Радянській Росії у кращому становищі, ніж у країнах, «де панує католицизм». У липні того ж року Бенедикт XV звернувся з особистим листом до Г.В. Чичеріна, знову засудивши переслідування Російської церкви, і запропонував викупити конфісковане церковне начиння, але отримав відмову. Г.В. Чичерін знову заперечував факти релігійних гонінь в РСФРР [25, с. 348-356].

Як і православні, католики-миряни створили комітети із захисту храмів і духовенства, було утворено об'єднання католицьких парафіяльних рад. Католицькі парафії категорично відмовлялися укладати договори з місцевою владою щодо використання храмів. Опір католицького кліру і мирян викликав репресії з боку радянської влади. Декілька католицьких кліриків були заарештовані, частина храмів закриті. 29 квітня 1919 р. був затриманий архієпископ Е. фон Ропп (у листопаді того ж року висланий до Польщі), 2 квітня 1920 р. – архієпископ Ян Цепляк, звільнений через два тижні під зобов'язання «сприяти заспокоєнню умів». В цілому репресії більшовиків проти католиків були менш жорстокими, ніж стосовно православних. По-перше, в силу нечисленності своєї пастви в Росії католицька церква не сприймалася радянською владою як небезпечний противник; по-друге, переслідування католиків могли викликати небажані зовнішньополітичні ускладнення. Практикувався обмін арештованих католицьких кліриків на комуністів, ув'язнених у Польщі. У 1922 р. католицькі парафії протистояли вилученню церковних цінностей, а в грудні того ж року були закриті усі католицькі храми Петрограду, архієпископ Я. Цепляк зазнав короткотермінового арешту. У березні 1923 р. в Москві відбувся процес над архієпископом Я. Цепляком і 15 католицькими священиками. Прелат К. Будкевич за вироком трибуналу був страчений, а архієпископ Я. Цепляк, також засуджений до страти, після заміни смертної кари на відбування покарання у в'язниці був висланий навесні 1924 р. до Польщі [26, с. 146].

Різні протестантські деномінації сектантського толку (до кола сектантів більшовики включали і старообрядців) сприймалися радянською владою як переслідувана в дореволюційний період релігійна меншина, яка співчувала багатьом ідеям комунізму, що визначало їх відносно привілейований статус. Керівники сектантів в цілому позитивно сприйняли Жовтневу революцію 1917 р., заявляючи про лояльність радянському уряду. Одночасно в більшовицькому керівництві спочатку були сильні ідеї співробітництва з сектантами, зокрема заради використання в своїх інтересах їхніх міжнародних зв'язків з організаціями своєї одновірців у західних країнах. Оскільки сектантські громади звичайно не мали майна та освітніх закладів, положення декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» торкалися

їх щонайменше. Основною проблемою у відносинах Радянської держави з сектантами в роки громадянської війни було питання про військову службу. 4 січня 1919 р. був прийнятий декрет РНК «Про звільнення від військової повинності за релігійними переконаннями». Для сектантів, віросповідання яких не дозволяло брати в руки зброю, військова служба замінювалася санітарною або «іншою загальнокорисною роботою». Рішення про це у кожному конкретному випадку приймав народний суд з урахуванням відповідної експертизи. Втім, на місцях державна влада досить нерідко притягувала сектантів до відповідальності за відмову від військової служби.

Крім врегулювання питання про звільнення від військової служби радянське керівництво активно співпрацювало з сектантами на початкових етапах колективізації сільського господарства. З 1918 р. громади сектантів зверталися до радянської влади з пропозиціями про облаштування ними землеробських господарств на територіях колишніх панських землеволодінь, що нині пустували. Ці пропозиції отримали підтримку Леніна, який покладав серйозні надії на ефективне освоєння сектантами націоналізованих маєтків, а також на те, що сектантські комуні можуть популяризувати серед російського селянства ідеї колективного ведення господарства. У березні 1921 р. в Москві відбувся I Всеросійський з'їзд сектантських землеробських і продуктивних об'єднань. Оскільки рішення сектантського з'їзду суперечили в багатьох питаннях політиці Радянської держави, 16 травня того ж року РНК доручила НКЮ спільно з Наркомземом і ВНК розробити заходи з протидії антирадянській діяльності сектантів. Однак репресивні дії проти нелояльної до радянської влади частини сектантів розпочалися лише з кінця наступного року. Друга частина сектантів продовжувала виступати за співробітництво з владою у справі землевпорядження своїх громад. Їх представники увійшли до складу організованої при Наркомземі Комісії з заселення радгоспів, вільних земель і колишніх маєтків сектантами і старообрядцями. 5 жовтня 1921 р. комісія випустила відозву «До сектантів і старообрядців, які мешкають у Росії та за кордоном», в якій говорилося: «Вперше за увесь час існування Росії сектантам усіх напрямків і недавно ще пригнобленим старообрядницьким течіям, які відійшли достатньо далеко від нещодавно ще панівної державної православної церкви, яка їх пригнічувала, надається повна можливість широкого об'єднання на трудовій ниві у сільському господарстві абсолютно в усіх його галузях». Найбільш масштабною акцією з організації за державної підтримки сектантських колгоспів стало переселення на південь Росії громад духоборців з Карської області, що відійшла до Туреччини за радянсько-турецьким договором 1921 р. Надаючи покровительство землевпорядженню сектантських комун, радянська влада переслідувала сільськогосподарські артілі, організовані насельниками православних монастирів, вважаючи «неприпустимим і таким, що суперечить інтересам революції, надання релігійним колективам особливих прав і привілеїв» [27, с. 117].

Стосовно до ісламу радянський уряд керувався перш за все інтересами національної політики, намагаючись залучити на свій бік мусульманське населення як у Росії, так і за її межами. Вже 20 листопада 1917 р. РНК виступила із зверненням «До всіх трудящих мусульман Росії та Сходу» із закликом підтримати соціалістичну революцію. У зверненні урочисто проголошувалася повна свобода сповідання ісламу в Радянській державі: «Мусульмани Росії, татари Поволжя та Криму, киргизи і сарти Сибіру та Туркестану, турки і татари Закавказзя, чеченці і горці Кавказу, всі ті, мечеті яких руйнувалися, вірування і звичаї яких зневажалися царями та гнобителями Росії! Віднині ваші вірування і звичаї, ваші національні і культурні установи оголошуються вільними і недоторканими». 17 січня 1918 р. Декретом РНК «Про Комісаріат у справах мусульман» був заснований комісаріат у справах мусульман внутрішньої Росії при Народному Комісаріаті у національних справах (Наркомнац) [28, с. 7-8]. У квітні 1918 р. Наркомнац ліквідував колишні (сформовані в період Тимчасового уряду) мусульманські організації з переданням їх повноважень органам новоствореного комісаріату у справах мусульман.

На початку більшовики намагалися не втручатися в релігійне життя мусульман. Репресії проти мусульманського духовенства в основному носили неорганізований характер. У 1918-1921 рр. відбувалося перетворення великих медресе в Уфі, Оренбурзі, Казані у світські національні навчальні заклади, однак інші мусульманські духовні школи продовжували працювати. З початку 1920-х рр. політика радянської влади щодо ісламу у Волзько-Уральському регіоні стала більш жорсткою: імамів позбавляли виборчих прав, духовні школи при мечетях закривалися, заборонялося викладання основ ісламу неповнолітнім. У подальшому організація релігійних шкіл для мусульман була знову на деякий час дозволена.

Ще більш гнучкою була релігійна політика радянської влади в інших регіонах. У квітні 1920 р. Ленін писав у телеграмі голові Північно-Кавказького ревкому Г.К. Орджонікідзе: «Ще раз прошу діяти обережно і обов'язково виявляти максимум доброзичливості до мусульман, особливо при вступі в Дагестан. Всіляко демонструйте і до того ж найбільш урочистим чином симпатії до мусульман, їх автономію, незалежність тощо» [29, с. 309]. Однією з особливостей національно-релігійної політики на Північному Кавказі стала організація з літа 1920 р. народних шариатських судів, які підпорядковувалися обласним шариатським відділам НКЮ автономних республік і областей. Шариатські суди на чолі з мусульманськими кадями керувалися нормами ісламського релігійного права, але при цьому фінансувалися (до 1922 р.) з державного бюджету, їхні засідання звичайно проходили у будинках місцевих рад, під час судових засідань практикувалася присяга на Корані. Мусульманське духовенство також регулювало сімейно-шлюбні відносини. У 1921 р. кримінальні злочини були вилучені з компетенції шариатських судів,

однак остаточно такі суди були скасовані на Північному Кавказі (в Дагестані) лише в 1927 р. Шаріатські суди також діяли у Закавказзі і Середній Азії. Подібна практика принципово суперечила декрету «Про відокремлення церкви від держави», однак більшовицьке керівництво за політичної необхідності допускало відхід від його норм в особливих умовах мусульманського Сходу. Одночасно Ленін ставив перед РКП(б) на Сході завдання «боротьби з духовенством та іншими реакційними і середньовічними елементами», вказував на загрозу панісламізму «поєднати визвольний рух проти... імперіалізму із зміцненням позиції ханів, поміщиків, мулл» [30, с. 166].

Щодо іудаїзму радянська влада також проводила політику повного розповсюдження на єврейські релігійні організації положень декрету «Про відокремлення церкви від держави» та інших законодавчих актів. 19 січня 1918 р. Декретом РНК «Про Комісаріат у єврейських справах» був заснований тимчасовий Комісаріат у єврейських національних справах при Народному Комісаріаті у справах національностей [31, с. 8]. 19 серпня 1918 р. був виданий декрет Єврейського комісаріату Наркомнацу, в якому говорилося, що «релігія має бути повністю вилучена з єврейських народних шкіл». 23 липня 1919 р. Єврейський комісаріат прийняв постанову про ліквідацію «буржуазних» єврейських установ і правлінь, зокрема Центрального бюро єврейських громад, що діяло з літа 1918 р. в Москві. Усі громадські кошти та майно передавалися місцевим єврейським комісаріатам. 30 серпня 1919 р., відповідно до постанови Наркомосвіти, було заборонено викладання в усіх навчальних закладах івриту, оголошеного «мовою реакції та контрреволюції». 28 грудня 1920 р. вийшов циркуляр Єврейського відділу Наркомосвіти про ліквідування іудаїстських шкіл – хедерів та ієшив [32, с. 400-413].

Оскільки в останній період життя Ленін через хворобу не відігравав істотної ролі в прийнятті будь-яких рішень з питань державного життя, зокрема і щодо державно-церковних відносин, поступово склалася нова структура здійснення державної релігійної політики: найважливіші політичні рішення колективно приймали члени Політбюро, серед яких все більш чільну роль відіграв І.В. Сталін; виконання партійних рішень на місцях передавалося в основному відділам ГПУ; поточне керівництво і координацію діяльності державних органів щодо релігійних об'єднань здійснював робочий орган ЦК РКП(б) – так звана Антирелігійна комісія. 5-й відділ НКЮ був збережений, але перетворився в експертно-консультативний орган. Зміни в релігійній політиці 1923 р. – спочатку посилення релігійних гонінь, підготовка судового процесу над святителем Тихоном, а потім несподіване звільнення патріарха і перехід Радянської держави до більш гнучкого курсу щодо церкви (так званий «релігійний неп») – відбувалися вже без участі Леніна, відстороненого Політбюро від прийняття яких-небудь рішень.

Викладене вище дозволяє зробити такі висновки:

Сформована більшовиками на чолі з Леніним радянська тоталітарна модель державно-церковних відносин принципово змінила після Жовтневої революції 1917 р. релігійну ситуацію в країні. Прихід до державного керівництва більшовицької партії означав для православної церкви настання епохи жорстоких гонінь. При негативному ставленні до всіх релігій більшовики виявляли особливу ворожість до православ'я, тому їх відносини з церквою з самого початку набули конфліктних форм. Декрет Ради Народних Комісарів «Про відокремлення церкви від держави» від 20 січня 1918 р. позбавив православну церкву юридичних і майнових прав та заклав основи її безправного становища на увесь період існування радянської влади. Цей декрет став замахом на весь устрій церковного життя і актом відкритого гоніння на церкву. Розпочався активний процес захоплення та вилучення монастирських і церковних будівель. Тисячі духовних осіб та активних віруючих були кинуті до в'язниць і концтаборів, масово відбувалися позасудові розправи над ними.

Блюзнірська кампанія з розкриття рак зі святими мощами, проведена більшовиками протягом 1918-1920 рр., стала першою з найбільших загальнодержавних антицерковних акцій за всю історію радянського періоду. Вилучені у монастирях і соборах святі мощі поміщалися в атеїстичні музеї. Особи, винні у протидії розкриттю рак зі святими мощами, притягалися до кримінальної відповідальності. Одночасно відбувалося масове закриття монастирів, у них вилучалися земельні угіддя та будівлі, проводилися ревізії та пограбування церковних цінностей, насельники виселялися і зазнавали репресій. Під виглядом проведеної 1922 р. кампанії з вилучення у храмах предметів із дорогоцінних металів для реалізації на допомогу голодуючим розпочалися безпосередні каральні дії проти церкви. До обвинувачених в організації протидії вилученню церковних цінностей застосовувалася вища міра покарання. У цей період більшовики намагалися також усунути від церковного управління патріарха Тихона та інших авторитетних архієпископів, щоб зруйнувати єдність церкви, зробити її підконтрольною, а в подальшому розкласти та знищити.

Протистояння з православною церквою було основою радянської релігійної політики в період правління Леніна. По відношенню до інших конфесій, всупереч деклараціям про повну рівноправність усіх релігій у радянській державі, у перші роки після Жовтневої революції політика більшовиків була менш жорсткою. У пропагандистських цілях «колишній панівній» православної церкві протиставлялися усі інші релігії, які раніше обмежувалися у правах або переслідувалися царизмом. Однак наприкінці 1923 р. (вже без участі тяжко хворого Леніна, який раніше був безпосередньо причетний до прийняття практично всіх принципово важливих рішень радянського уряду і більшовицької партії щодо церковної політики) в СРСР формується нова структура здійснення державної релігійної політики та відбувається перехід

радянської держави до більш гнучкого курсу щодо церкви (так званий «релігійний неп»).

Список використаних джерел і літератури

1. Газета Временного Рабочего и Крестьянского Правительства от 15 декабря 1917 года. № 33.
2. Декрет II-го Всероссийского Съезда Советов Рабочих, Солдатских и Крестьянских Депутатов «О земле». Собрание Узаконений и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства. 1917 г. № 1, ст. 3. *Сборник декретов 1917-1918 гг.* Государственное издательство. Москва, 1920. 312 с.
3. Ленин В.И. Четырехлетняя годовщина Октябрьской революции. *Полное собрание сочинений*. Т. 44. С. 145.
4. Декрет Совета Народных Комиссаров «О введении западно-европейского календаря». Собрание Узаконений и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства. 1918 г. № 19, ст. 289. *Сборник Декретов 1917-1918 гг.* Государственное издательство. Москва, 1920. С. 10.
5. Бонч-Бруевич В.Д. Избранные атеистические произведения. Москва, 1973. С. 142.
6. Конституция (Основной Закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики, принятая V Всероссийским Съездом Советов в заседании от 10 июля 1918 года. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства. 1918 г. № 51, ст. 582. *Сборник Декретов 1917-1918 гг.* Государственное издательство. Москва, 1920. С. 63-71.
7. Декрет Совета Народных Комиссаров «О набатном звоне» от 30 июля 1918 г. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства. 1918 г. № 57, ст. 628. *Сборник Декретов 1917-1918 гг.* Государственное издательство. Москва, 1920. С. 97.
8. Постановление Народного Комиссариата Юстиции «О порядке проведения в жизнь декрета «Об отделении церкви от государства и школы от церкви» (Инструкция) от 24 августа 1918 г. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства. 1918 г. № 62, ст. 685. *Сборник Декретов 1917-1918 гг.* Государственное издательство. Москва, 1920. С. 116-122.
9. Постановление Совета Народных Комиссаров «О Красном терроре» от 5 сентября 1918 г. Ст. 710. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства от 12 сентября 1918 г. № 65. С. 789.
10. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 50. С. 143-144.
11. Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея Руси, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти, 1917 – 1943 / Сост. М.Е. Губонин. Православный Свято-Тихоновский богословский институт. Москва, 1994. С. 149-151.
12. Следственное дело Патриарха Тихона: Сборник документов по материалам Центрального архива ФСБ РФ. Москва: Православный Свято-Тихоновский богословский институт, 2000. 1015 с.
13. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 37. С. 186.
14. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 12. С. 81-83.
15. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 11. С. 163-168.
16. Крапивин М.Ю. Деятельность С.М. Труфанова (бывшего иеромонаха Илиодора) в Советской России (1918-1922) в связи с формированием государственной политики в отношении православной Церкви. *ВЦИ*. 2011. № 1/2 (21/22). С. 141-142.
17. Кривошеева Н.А. «Всецело приспособление к духу времени». *Вестник ПСТГУ*. Серия 2: История. История РПЦ. 2009. Выпуск 2 (31). С. 29-40.

18. Кривошеева Н.А. «Всецело приспособление к духу времени». *Вестник ПСТГУ. Серия 2: История. История РПЦ.* 2009. Выпуск 3 (32). С. 81-82.
19. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 52. С. 140.
20. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 54. С. 440.
21. Ленин В.И. О значении воинствующего материализма. Полное собрание сочинений. Т. 45. С. 25-27.
22. Ленин В.И. Письмо членам Политбюро. 1997. С. 141-143.
23. Архивы Кремля. Политбюро и церковь, 1922-1925 гг.: в 2-х кн. Книга 1. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 163.
24. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 23. С. 314.
25. Козлов-Струтинский С., Парфеньев П. История Католической Церкви в России. СПб., 2014. С. 348-356.
26. Католическая энциклопедия. Т. 5. Издательство Францисканцев. Москва, 2013. С. 146.
27. Революция и церковь. 1920. № 6/8. С. 117.
28. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства. 1918 г. № 17, ст. 243. *Сборник Декретов 1917-1918 гг.* Государственное издательство. Москва, 1920. 312 с. С. 7-8.
29. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 51. С. 309.
30. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 41. С. 166.
31. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства. 1918 г. № 17, ст. 252. *Сборник Декретов 1917-1918 гг.* Государственное издательство. Москва, 1920. С. 8.
32. Православная энциклопедия. Том XL. Церковно-научный центр «Православная энциклопедия». Москва, 2015. 751 с.

References

1. Gazeta Vremennogo Rabocheho i Krest'yanskogo Pravitel'stva ot 15 dekabrya 1917 goda. № 33. [In Russian].
2. Dekret II-go Vserossiyskogo S"yezda Sovetov Rabochikh, Soldatskikh i Krest'yanskikh Deputatov "O zemle". Sobraniye Uzakoneniy i Rasporyazheniy Rabocheho i Krest'yanskogo Pravitel'stva. 1917 g. № 1, st. 3. *Sbornik dekretov 1917-1918 gg.* Gosudarstvennoye izdatel'stvo. Moskva. [In Russian].
3. Lenin, V.I. Chetyrekhletnyaya godovshchina Oktyabr'skoy revolyutsii. *Polnoye sobraniye sochineniy.* Т. 44. p. 145. [In Russian].
4. Dekret Soveta Narodnykh Komissarov "O vvedenii zapadno-yevropeyskogo kalendarya". Sobraniye Uzakoneniy i Rasporyazheniy Rabocheho i Krest'yanskogo Pravitel'stva. 1918 g. № 19, st. 289. *Sbornik Dekretov 1917-1918 gg.* Gosudarstvennoye izdatel'stvo. Moskva, p. 10. [In Russian].
5. Bonch-Bruyevich, V.D. (1973). *Izbrannyye ateisticheskiye proizvedeniya.* Moskva. [In Russian].
6. Konstitutsiya (Osnovnoy Zakon) Rossiyskoy Sotsialisticheskoy Federativnoy Sovetskoy Respubliki, prinyataya V Vserossiyskim S"yezdom Sovetov v zasedanii ot 10 iyulya 1918 goda. Sobraniye Uzakoneniy i Rasporyazheniy Rabocheho i Krest'yanskogo Pravitel'stva. 1918 g. № 51, st. 582. *Sbornik Dekretov 1917-1918 gg.* Gosudarstvennoye izdatel'stvo. Moskva, pp. 63-71. [In Russian].
7. Dekret Soveta Narodnykh Komissarov "O nabatnom zvone" ot 30 iyulya 1918 g. Sobraniye Uzakoneniy i Rasporyazheniy Rabocheho i Krest'yanskogo Pravitel'stva. 1918 g. № 57, st. 628. *Sbornik Dekretov 1917-1918 gg.* Gosudarstvennoye izdatel'stvo. Moskva, p. 97. [In Russian].
8. Postanovleniye Narodnogo Komissariata Yustitsii "O poryadke provedeniya v zhizn' dekreta "Ob otdelenii tserkvi ot gosudarstva i shkoly ot tserkvi" (Instruktsiya) ot 24 avgusta 1918 g. Sobraniye Uzakoneniy i Rasporyazheniy Rabocheho i Krest'yanskogo Pravitel'stva. 1918 g. № 62, st. 685.

- Sbornik Dekretov 1917-1918 gg.* Gosudarstvennoye izdatel'stvo. Moskva, pp. 116-122. [In Russian].
9. Postanovleniye Soveta Narodnykh Komissarov "O Krasnom terrore" ot 5 sentyabrya 1918 g. St. 710. Sobraniye Uzakoneniye i Rasporyazheniy Rabocheho i Krest'yanskogo Pravitel'stva ot 12 sentyabrya 1918 g. № 65. P. 789. [In Russian].
 10. Lenin, V.I. Polnoye sobraniye sochineniy, T. 50, pp. 143-144. [In Russian].
 11. Gubonin, M.Ye. (ed) (1994). Akty Svyateyshego Tikhona, Patriarkha Moskovskogo i vseya Rusi, pozdneyshiye dokumenty i perepiska o kanonicheskom preyemstve vysshey tserkovnoy vlasti, 1917 – 1943. Pravoslavnyy Svyato-Tikhonovskiy bogoslovskiy institut. Moskva, pp. 149-151. [In Russian].
 12. (2000). Sledstvennoye delo Patriarkha Tikhona: Sbornik dokumentov po materialam Tsentral'nogo arkhiva FSB RF. Moskva: Pravoslavnyy Svyato-Tikhonovskiy bogoslovskiy institut. [In Russian].
 13. Lenin, V.I. Polnoye sobraniye sochineniy, T. 37, p. 186. [In Russian].
 14. Lenin, V.I. Polnoye sobraniye sochineniy, T. 12, pp. 81-83. [In Russian].
 15. Lenin, V.I. Polnoye sobraniye sochineniy, T. 11, pp. 163-168. [In Russian].
 16. Krapivin, M.YU. (2011). Deyatel'nost' S.M. Trufanova (byvshego iyeromonakha Iliodora) v Sovetskoy Rossii (1918-1922) v svyazi s formirovaniyem gosudarstvennoy politiki v otnoshenii pravoslavnoy Tserkvi. *VTSI*, 1/2 (21/22), pp. 141-142. [In Russian].
 17. Krivosheyeva, N.A. (2009). "Vsetsele prispособleniye k dukhu vremeni". *Vestnik PSTGU*. Seriya 2: Istoriya. Istoriya RPTS. Vypusk 2 (31), pp. 29-40. [In Russian].
 18. Krivosheyeva, N.A. (2009). "Vsetsele prispособleniye k dukhu vremeni". *Vestnik PSTGU*. Seriya 2: Istoriya. Istoriya RPTS. Vypusk 3 (32), pp. 81-82. [In Russian].
 19. Lenin, V.I. Polnoye sobraniye sochineniy, T. 52, p. 140. [In Russian].
 20. Lenin, V.I. Polnoye sobraniye sochineniy, T. 54, p. 440. [In Russian].
 21. Lenin, V.I. O znachenii voinstvuyushchego materializma. Polnoye sobraniye sochineniy. T. 45, pp. 25-27. [In Russian].
 22. Lenin, V.I. Pis'mo chlenam Politbyuro, pp. 141-143. [In Russian].
 23. Arkhivy Kremlya. Politbyuro i tserkov', 1922-1925 gg.: v 2-kh kn. Kniga 1. (1998). Moskva: ROSSPEN. [In Russian].
 24. Lenin, V.I. Polnoye sobraniye sochineniy, T. 23, p. 314. [In Russian].
 25. Kozlov-Strutinskiy, S., Parfen'yev, P. (2014). *Istoriya Katolicheskoy Tserkvi v Rossii*. SPb. [In Russian].
 26. Katolicheskaya entsiklopediya. T. 5. (2013). Moskva: Izdatel'stvo Frantsiskantsev. [In Russian].
 27. (1920). *Revolyutsiya i tserkov'*, 6/8. [In Russian].
 28. Sobraniye Uzakoneniye i Rasporyazheniy Rabocheho i Krest'yanskogo Pravitel'stva. 1918 g. № 17, st. 243. *Sbornik Dekretov 1917-1918 gg.* Gosudarstvennoye izdatel'stvo. Moskva, pp. 7-8. [In Russian].
 29. Lenin, V.I. Polnoye sobraniye sochineniy, T. 51, p. 309. [In Russian].
 30. Lenin, V.I. Polnoye sobraniye sochineniy, T. 41, pp. 166. [In Russian].
 31. Sobraniye Uzakoneniye i Rasporyazheniy Rabocheho i Krest'yanskogo Pravitel'stva. 1918 g. № 17, st. 252. *Sbornik Dekretov 1917-1918 gg.* Gosudarstvennoye izdatel'stvo. Moskva, p. 8. [In Russian].
 32. Pravoslavnaya entsiklopediya. Tom XL. (2015). Tserkovno-nauchnyy tsentr «Pravoslavnaya entsiklopediya». Moskva. [In Russian].

Otrosh M. Formation of the Soviet Totalitarian Model of State-church Relations.

The article sets the task of researching the Soviet totalitarian model of state-church relations formed during Lenin's reign, which fundamentally changed the religious situation in the country after the October Revolution of 1917. The coming to the state leadership of the Bolshevik Party meant the beginning of an era of brutal persecution for the Orthodox Church. With a negative attitude towards

all religions, the Bolsheviks showed particular hostility towards Orthodoxy, so their relations with the church took conflicting forms from the very beginning. The Decree of the Council of People's Commissars "On the Separation of Church and State" of January 20, 1918 deprived the Orthodox Church of its legal and property rights and laid the foundations for its lawless position for the entire period of Soviet rule. This decree became an attack on the entire system of church life and an act of open persecution of the church. An active process of seizure and seizure of monastery and church buildings began. Thousands of clergy and active believers were thrown into prisons and concentration camps, extrajudicial massacres took place against them en masse.

The blasphemous campaign conducted by the Bolsheviks during 1918-1920 to reveal the cancer with holy relics became the first of the largest nationwide anti-church actions in the entire history of the Soviet period. Holy relics removed from monasteries and cathedrals were placed in atheistic museums. Persons guilty of resisting the opening of coffins with holy relics was held criminally liable. At the same time, there was a mass closure of monasteries, their land and buildings were seized, church valuables were requisitioned and looted, the inhabitants were evicted and subjected to repression. Direct punitive actions against the church began under the guise of a 1922 campaign to seize objects made of precious metals from temples for use in aid of the starving. A higher measure of punishment was applied to those accused of organizing opposition to the seizure of church valuables. During this period, the Bolsheviks also tried to remove Patriarch Tikhon and other authoritative archpastors from the church administration in order to destroy the unity of the church, make it under their control, and subsequently disintegrate and destroy it.

Confrontation with the Orthodox Church was the basis of Soviet religious policy during the period of Lenin's rule. In relation to other confessions, contrary to the declarations of full equality of all religions in the Soviet state, in the first years after the October Revolution, the policy of the Bolsheviks was less strict. For propaganda purposes, the "former ruling" Orthodox Church was opposed to all other religions that were previously restricted in their rights or persecuted by tsarism. However, at the end of 1923 (already without the participation of the seriously ill Lenin, who had previously been directly involved in the adoption of almost all fundamentally important decisions of the Soviet government and the Bolshevik Party regarding church policy), a new structure for the implementation of state religious policy was formed in the USSR and the transition of the Soviet state to a more flexible of course regarding the church (the so-called "religious non").

Key words: *the policy of the Bolsheviks in the field of religion, the Leninist foundations of the Soviet totalitarian model of state-church relations, the persecution of the Orthodox Church and physical massacres of the clergy, the Soviet anti-religious legislation and the practice of its application, the campaign to reveal holy relics, the campaign to seize church values.*